
STEVAN MAJSTORVIĆ

KULTURNI ATLAS SR SRBIJE

Ideja da se preko karata, grafikona i drugih vizuelnih indikatora prikaže kulturna istorija i savremeni kulturni tokovi u SR Srbiji nastala je 1968. godine pod neposrednim uticajem francuskih regionalnih kulturnih atlasa. Kao što je poznato, inicijativu za izradu ovih atlasa dao je poznati francuski pisac i tadašnji ministar kulture Andre Malro.

Međutim, koncepcija francuskih atlasa ograničavala se na vizuelni, geografski inventar kulturnih institucija, istorijskih spomenika, umetničkih i drugih kulturnih aktivnosti, na tzv. institucionalizovani kulturni okvir. Uz mape i osnovne grafičke prikaze priključeni su, u sažetim tekstovima, i podaci o mestu, vremenu, karakteristikama i značaju pojedinih objekata i kulturnih institucija. I tako koncipovani, sa pretežno praktičnom namenom i za potrebe kulturne administracije, ovi atlasi predstavljali su značajnu novinu. Mnogo više i ubedljivije nego izveštaji i analize, oni prikazuju protivrečnosti kulturnog razvoja, disproporcije u lokaciji i broju kulturnih institucija, njihovu koncentrisanost u nekim regionima i centrima i, nasuprot tome, njihovu razređenost u drugim koji se označavaju kao kulturna provincija.

Lako je pretpostaviti da i sa ovako ograničenom namenom i prezentacijom koja se odriče kvalitativnih indikatora, atlas-kulturni inventari mogu veoma korisno da posluže definisanju perspektivnih ciljeva kulturne politike koju vodi država kao i planiranju kulturnog razvoja. Pretpostavljamo da je ideja o ovakvim atlasima predstavljala pomoćno sredstvo i jedan od praktičnih aspekata kulturne politike za koju se zauzimao i koju je koncipovao Malro, a čiji je glavni cilj decentralizacija kulturnog života i osnivanje novih kulturnih institucija u regionima u kojima ih nema, ili ih nema dovoljno, oživljavanje lokalnih kulturnih inicijativa itd.

Bili su to ubedljivi razlozi da se učini pokušaj i napravi sličan popis kulturnih institucija i ak-

tivnosti u SR Srbiji, neka vrsta vizuelne enciklopedije onog što je postojalo u kulturnoj istoriji (kulturni spomenici, arheološka nalazišta, javne i privatne zbirke umetničkih predmeta i drugo), i onog što danas postoji (pozorišta, koncertne dvorane, muzeji, biblioteke, galerije, izdavačka preduzeća itd.). Podstaknuti francuskim primerom, saradnici Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka u Beogradu, jedne specijalizovane institucije koja se bavi istraživanjima u kulturi i prikuplja dokumentaciju u zemlji i inostranstvu o savremenom kulturnom razvoju. započeli su godinu dana po osnivanju institucije (1968) pripreme na izradi sličnog atlasa. Ali još na samom početku, čak i u okviru ovakvog koncepta ograničenog na internu upotrebu kulturne administracije, naišlo se na raznovrsne teškoće. Odsustvo pouzdanih podataka i nedostaci zvanične dokumentacije, neujednačena metodologija statističkog praćenja razvoja kulture, činili su ovaj poduhvat znatno složenijim nego što se u početku mislilo.

Da bi vizuelni, pretežno kvantitativni prikaz kulturne istorije i sadašnje situacije u pojedinim kulturnim granama bio verodostojan moralo se otuda pristupiti ne samo pribavljanju podataka koji su nedostajali nego istovremeno i proveravanju postojećih, koji su u mnogim slučajevima bili kontraverzni i nepouzđani. Razume se da „kulturni inventar“, ako nema drugih, većih ambicija, onda mora da zadovolji bar onu na koju se ograničio: da bude pouzdan izvor informacija o osnovnim činjenicama o kulturi. Prihvatajući se ovog posla, saradnici Zavoda su se sučelili i sa drugim, složenim problemima, među kojima je najznačajniji onaj da je za razliku od Francuske, koja je nacionalno manje-više homogena, Republika Srbija tipičan primer višenacionalne zajednice i kulturnog pluralizma, jer pored srpskog naroda i njegove veoma žive i razvijene kulturne tradicije koegzistiraju brojne narodnosti (albanska, mađarska, rumunska, rusinska, slovačka, bugarska). Postavljalo se praktično pitanje kako vizuelno prikazati ovaj kulturni kaleidoskop ne samo prezentiranjem postojećeg stanja, nego i u istorijskoj retrospektivi koja bi, u glavnim crtama, dala elemente evolucije i kontinuiteta, uticaja i sukobljavanja raznih kultura koje su ostavile tragove na ovom tlu (grčke, rimske, vizantijske, orijentalnih kultura).

Prva ozbiljna dilema u koncipovanju nove publikacije bila je: atlas srpske kulture ili atlas svih kultura na teritoriji SR Srbije. Jasno je da izbor bilo koje od ovih alternativa ima niz metodoloških i praktičnih konsekvenci. Prva alternativa je u izvesnom smislu u protivrečnosti sa teritorijalnim principom koji je bazični prin-

cip svih atlasa. Srpska kultura, njeni tragovi i spomenici nisu, naime, koncentrisani u Republici Srbiji, kao što nije ni srpski živalj. (Pored SR Srbije, Srbi žive i u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, a manje grupe kao nacionalne manjine u susednim zemljama — Rumuniji i Mađarskoj.)

Istorijski aspekt sa svoje strane komplikuje ovakav pristup, jer su se, kao posledica mnogih migracija u istoriji, posebno tokom petovekovne turske vladavine, Srbi selili iz južnih i jugozapadnih delova na sever, prelazeći Dunav i nastanjujući se u delovima Austro-Ugarske — sve do Budimpešte. Ove migracije imale su za posledicu da su se središta kulturnog života tokom vremena menjala a sa njima i karakteristike kulturnog stvaralaštva. Javljali su se novi oblici sinteza kao posledica dodira sa drugim kulturama. (U srednjem veku, na primer, manastir Hilendar u današnjoj Grčkoj bio je najznačajniji srpski kulturni centar, u XVIII i XIX veku bio je to Novi Sad, a Budim i, nešto kasnije, Beč predstavljali su u tom periodu, iako to danas zvuči paradoksalno, središta srpske literature i štampe).

Posle mnogih diskusija i ukrštanja argumenata i protivargumenata, ova dilema razrešena je usvajanjem druge alternative, tj. koncepta atlasa kultura SR Srbije a ne srpske kulture. Ovaj koncept je mnogo komplikovaniji, jer pretpostavlja dokumentaciona istraživanja i prikupljanje podataka ne samo o srpskoj kulturi — kojoj je predratna zvanična historiografija posvetila gotovo isključivu pažnju, nego i drugih kultura na teritoriji današnje Srbije, koje su u predratnom građanskom društvu malo proučavane i ostale nedovoljno poznate (tipičan primer za to su albanski jezik i kultura na Kosovu). Ovime se zašlo u jednu novu, posebno složenu oblast — prikazivanja kvalitativnih elemenata kulturnog pluralizma u SR Srbiji, zatim vrlo komplikovanih za vizuelno prikazivanje međuticaja kultura i ukrštanja i sukobljavanja različitih jezičkih i kulturnih tradicija.

Iako prvobitno nisu imali u vidu takvu namenu, saradnici su nolens-volens u ovakvom konceptu atlasa morali da se prihvate i veoma delikatnog posla da preispitaju neka istorijska stanovišta i da na nov način definišu ulogu pojedinih kultura u istoriji. Primera radi, da navedemo islamsku kulturu u turskom periodu na tlu današnje Srbije koja se u udžbenicima nigde ne pominje uprkos činjenici da je jedan broj značajnih pesnika živeo ovde i pisao poeziju na arapskom i persijskom, da su u tom periodu postojali brojni arhitektonski kulturni spomenici (džamije, karavanseraji, amami, medrese) i drugi tragovi vrlo specifične materijalne i duhovne kulture.

Nacionalistički razlozi su često bili odgovorni za njihovo prećutkivanje. Atlas kulture sada po prvi put daje prikaz ove tradicije i specifičnog kulturnog toka na tlu Srbije.

Može se pretpostaviti koliko ovakav kompleksan prikaz može da obogati predstave o razvoju i međuticaju kultura na ovom tlu kao i da doprinese saznanju o istorijskoj povezanosti i uslovljenosti sudbina i egzistencije ovog dela evropskog jugoistoka, nacionalno izuzetno fragmentiranog, to jest koliko kulturne sinteze i doprinosi različitih kulturnih tradicija imaju naučnoteorijsku prednost i ubedljiviju istorijsku fundiranost od teorija o samoniklosti i autohtonosti nacionalnih kultura kojima su sistematski pothranjivane brojne generacije.

Drugu dilemu, sa takođe značajnim praktičnim posledicama za koncept edicije, predstavljalo je već klasično pitanje šta podrazumevati pod kulturom. Nijedna od brojnih teorijskih definicija (američki autori Klakhon i Kleber evidentirali su 257 definicija!) nije od koristi za ovakve praktične poduhvate, pogotovu kada se radi o lapidarnom enciklopedijskom tekstu i formi koja treba da prikaže suštinu kretanja na vizuelan način i kroz karte. Da li u kulturu uključiti i nauku i njen razvoj, obrazovanje, prirodne lepote i retkosti, etnografiju, običaje i oblike organizacije života i formiranja životnih iskustava, zabavu i sport, političke, ekonomske i druge faktore koji posredno utiču na kulturni razvoj, ili se ograničiti na tradicionalno shvatanje koje kulturu izjednačuje sa literaturom i stvaralačkim izrazom u drugim umetnostima, uključujući i arhitekturu, kao i kulturne institucije i njihovu delatnost?

Posle mnogih rasprava, saradnici Zavoda odlučili su se za prvu mogućnost, nailazeći pri tom na nove probleme. Da bi se kulturni tokovi prikazali u organskoj vezi sa ekonomskim i društvenim životom, dat je u prvom delu vizuelno i kroz grafičke i druge indikatore prikaz političko-pravne organizacije, geofizičkih karakteristika, demografske strukture i ekonomske osnove Federativne Jugoslavije i u njenom okviru Republike Srbije. Iako povezanost ovog prikaza sa prikazom kulturne istorije i današnje razvijenosti pojedinih kulturnih grana nije na prvi pogled uočljiva, ipak publikacija pruža mogućnost da se u njenom kontekstu sagledaju ovi važni elementi. Ne pretendujući u ovim oblastima na detaljnije informisanje, Atlas globalnim pokazateljima uspostavlja jedinstvo i ukazuje na međuslovljenost kulturnog i društvenog razvoja, i to kako u istorijskoj retrospektivi tako i u prikazu današnje kulturne situacije. Oni koji budu koristili ovu publikaciju moći će da sude

koliko je redakcija u ovome uspela. Saradnici bi mogli da se pozovu na onu latinsku „ut desint vires — tamen est laudanda voluntas“, upozoravajući buduće kritičare da je ovakva publikacija u izvesnom smislu pionirski posao, tj. kombinacija klasičnog atlasa, s jedne, i vrlo specifičnog kulturnog, s druge strane. A takva edicija je bez presedana u izdavačkoj delatnosti, ako to ne bi bilo suviše pretenciozno da se kaže.

Redakcija je tako primila odgovornost i za egzaktnost i sistematizaciju podataka u prikazivanju ne samo kulture i kulturne istorije, nego i za druge veoma raznovrsne oblasti kao što su kulturna politika i njeni osnovni principi, organizacija i finansiranje kulturnih aktivnosti, politička i ekonomska organizacija društva, školski sistem, organizacija naučnog rada — sve do prikaza prirodnih lepota i retkosti. Na taj način je proširena buduća funkcionalna upotrebljivost publikacije koja je istovremeno izvor raznovrsnih podataka i informacija, vizuelno prikazana kulturna istorija, istorijski udžbenik, politička i naučna dokumentaciona studija, priručnik za kulturne radnike, pomoćno sredstvo za one koji proučavaju kulturnu istoriju i današnja kulturna kretanja, te u izvesnom smislu, i turistički vodič.

Posebne, često nerešive probleme u oblasti duhovne kulture (literatura, muzika i druge) predstavljala je dilema kako prikazati na vizuelan način nešto što se izražava kroz reč i apstraktne znakovne simbole a da to obuhvati osnovne karakteristike i tendencije razvoja kao i veoma suptilne kvalitativne elemente koji imaju ponekad značenje vrednosnih sudova. Nisu se mogla naći bolja rešenja od kombinovanja kratkog enciklopedijskog teksta sa vizuelnim i likovnim znacima gde god je takav prikaz bio moguć, sledeći pri tom princip koji je usvojen za čitavu ediciju: da je tekst više pomoćno sredstvo i svojevrsna ilustracija vizuelnog, nego što su vizuelni i likovni elementi ilustracija teksta. Razume se, ovde se podrazumeva komplementarnost i organsko jedinstvo oba elementa, što se, međutim, nije moglo u svim slučajevima postići. Nadamo se da će oni koji budu koristili naša iskustva i radili slične publikacije unapređivanjem ovog metoda moći u mnogim detaljima da nađu i bolja i inventivnija rešenja, mada su, kako se nama čini, i neka koja smo mi primenili prihvatljiva.

Čitava edicija je inače zamišljena kao prikaz (jednog) dinamičnog i često protivrečnog kulturnoistorijskog procesa koji se odvijao na tlu današnje Srbije gotovo dve hiljade godina — a ne kao statički snimak onoga što je bilo i onog što sad postoji. Prožimajući se u različitim kre-

ativnim oblicima, dopunjujući i obogaćujući forme i sadržaje preuzimanjem elemenata i duhovnih karakteristika drugih kultura, koje su u raznim periodima dominirale ili koegzistirale na ovom tlu, koje je uvek karakterisala mešavina i isprepletanost evropskih plemena i naroda (sa povremenim prodorima osvajača iz Azije i sa Bliskog istoka), kulture su se istovremeno u skladu sa političkim odnosima, i međusobno potirale i sukobljavale. U Evropi verovatno ne postoji pogodnije tle na kome bi se sa toliko ubedljivim istorijskim faktima mogla da dezavuiše idealistička teza da kultura predstavlja uvek i obavezno humanistički izraz i kvintesenciju duha i morala jedne nacije, njenih karakteristika i međuljudskih odnosa, kao što je upravo ovaj kutak Evrope. Proces kulturne izgradnje je kao fatumom praćen paralelnim procesom međusobnog razaranja i negiranja različitih kultura, pokazujući na očigledan način koliko je duhovna izgradnja svojevrsni izraz i organski deo, a ne retko i direktno sredstvo i oruđe političkih ciljeva. Hrišćanstvo je našlo oblike kontinuiteta sa paganskom kulturom, ali uz istovremeno negiranje i razaranja paganskih kulturnih formi. Grčka kultura je neko vreme dominirala, preuzimajući elemente kultura najstarijih starosedelaca Balkana — Ilira i Tračana, ali i razarajući ih ne retko nasilnim metodama. Takav isti proces nastao je i u periodu kulturno-političke dominacije Rima, koju je zamenila dominacija vizantijskog političkog i kulturnog uticaja, da bi kasnije u ove prostore prodrli Sloveni, preuzimajući elemente prethodnih kultura ali istovremeno i razarajući ih. Goti, Huni, Avari i drugi osvajači bili su akteri istog procesa u kome je po pravilu kulturno nasilje i surovo razaranje (neki današnji gradovi u Srbiji su, na primer, više nego 30 puta tokom istorije razarani do temelja) prethodilo kulturnoj izgradnji, što je imalo za posledicu mešanje autohtonih oblika sa onim preuzetim i sintetizovanim. Zbog čestih pomeranja, potiskivanja i ponovnih obnavljanja kulturnih procesa, granice kulturnih uticaja na ovom tlu su veoma fluidne, i ta karakteristika važi kako za rani paleolit tako i za čitav period do današnjih dana. Srednjovekovnu Srbiju sa razvijenom materijalnom i duhovnom kulturom je u istom procesu preuzimanja i razaranja zamenila, i sa njom paralelno koegzistirala islamska kultura, da bi početkom XIX veka, posle dva ustanka srpskog naroda i oslobođenja Srbije, svi turski spomenici (džamije, amami, karavanseraji itd.) bili sistematski uništeni. Pa ipak, ostali su mnogi običaji, reči („turcizmi”), nazivi mesta, toponimije i drugi nematerijalni tragovi iz tog perioda.

Kako onda vizuelno prikazati ove procese a da se sačuvaju verodostojnost istorijskog duha i

njegove bitne karakteristike? Stručnjaci za pojedine oblasti naginju više pozitivističkom nego dijalektičkom pristupu, tj. oni su mnogo više opsednuti egzaktnim činjenicama nego suštinom i smislom kulturno-političkih procesa. To bi mogla da bude njihova lična stvar kada se ne bi radilo o najvažnijim konceptualnim elementima edicije koji se na ovaj način negiraju. Svaka intervencija od strane redakcije otvarala je problem koji je verovatno star koliko i pisana reč: o autonomnosti autora i njegovoj ličnoj naučnoj savesti i odgovornosti, s jedne, i savesti i odgovornosti redakcije jedne ovakve edicije koja predstavlja kolektivan rad, s druge strane. Ipak, ova delikatna pitanja su u većini slučajeva rešavana saglasno i bez većih konflikata, ali koji put i kompromisno i ne u onoj meri konsekvantno koliko je to redakcija želela (na primer, više u kontekstu vizuelnih i grafičkih rešenja, nego eksplicitno, u tekstovima). Radeći na ovoj ediciji redakcija je imala prilike da se uveri koliko istoriji, posebno kulturnoj, i istoriji umetnosti, nedostaju novi pogledi i ideje, tj. koliko ona robuje starim šemama.

Uverenje koje je gotovo dva puna veka usadivano generacijama da je srpska kultura trpela brojna i surova razaranja od susednih naroda kao i raznovrsnih osvajača (očigledan primer su brojne ruine gradova, razvaline manastira sa tek delimično očuvanim freskama) moraće da se revidira i dopuni saznanjem da ni srpska kultura nije u ovom pogledu neđužna kao što se uobičajeno mislilo. Ova revizija je, razume se, delikatna stvar i mnogi za nju nisu spremni. (Ovakav kritički i objektivni prikaz kulturne istorije u Atlasu naišao je, i još uvek nailazi, na otpor nekih intelektualnih krugova.) Iz mape se, na primer, vidi da je Beograd nekada imao 40 džamija (ostala je jedna jedina!), više amama (takođe je ostao samo jedan), zatim da je Niš (Naisus koji je osnovao rimski car Konstantin) imao 23 džamije (nije ostala nijedna), Užice 25 (takođe nije ostala nijedna). U nacionalnom oslobodilačkom zanosu, u doba Obrenovića (prva polovina XIX veka) razorena je najveća većina islamskih kulturnih i religijskih objekata. Srpska kultura nije, dakle, bila samo objekat razaranja i potiskivanja, nego je i sama dala doprinos razaranja. Istorijski i politički motivi ove destrukcije su objašnjivi, ali razlozi objektivne istorijske istine ne dozvoljavaju da se ove činjenice jednostavno prećutkuju kao što je to bio slučaj sa zvaničnom srpskom historiografijom u toku gotovo čitava dva veka.

Uz rečeno, da navedemo još nekoliko dilema i teškoća sa kojima su se sučeljavali redaktori ove edicije. Da bi se, koliko god je to moguće, prikazale razvojne kulturne tendencije, njene kvan-

titativne i kvalitativne komponente, trebalo je vizuelno, tj. grafičkim pokazateljima komparirati pojedine periode. Ali tada je iskršlo složeno pitanje podataka i njihove sistematizacije. Statistika, ona oficijelna koju vode specijalizovane institucije, statistički zavodi, ima mnoge metodološke nedostatke, posebno kad je reč o praćenju kulturnog razvoja u današnjem periodu — a da se ne govori o prošlosti kada je ona bila nerazvijena ili uopšte nije postojala. (U Mađarskoj je poslednjih godina pokrenuta interesantna inicijativa da se uvede posebna statistika prošlosti, sa razrađivanjem odgovarajuće i veoma složene metodologije statističkog istraživanja ranijih perioda.) Rekonstrukcija statističkih pokazatelja koji se odnose na protekle periode morala je da se izvodi posredno i na vrlo složen način. U zavisnosti od podataka koji su se mogli naći, kompariranje pojedinih perioda izvedeno je neujednačeno, tj. u nekim slučajevima komparirani su jedni a u drugima drugi periodi. Ova neujednačenost, međutim, nije mogla da se izbegne, a sa time ni prikaz razvojnih tendencija nije uvek ispio dovoljno precizan.

Prikaz današnjih kulturnih tokova ograničio se na pojedine oblasti (bibliotekarstvo, literatura, muzika, muzeji, pozorišta, zaštita spomenika kulture, zaštita prirode, kinematografija, izdavačka delatnost, štampa i periodika, kulturne manifestacije, međunarodna i međurepublička kulturna saradnja, radio i televizija itd.). Ovaj deo ima karakter „kulturnog inventara” koji predstavlja snimak svih detalja institucionalnog kulturnog okvira. U vezi sa ovim postavlja se praktično pitanje promena do kojih dolazi svake godine. Opšti istorijski deo Atlasa ima kao prikaz trajnu aktuelnost, jer gotovo sasvim isključuje promene (koje su moguće npr. kod novootkrivenih arheoloških nalazišta i sl.), što nije slučaj sa trećim delom, tj. kulturnim inventarom. Broj izdatih knjiga, na primer, varira od godine do godine, broj snimljenih filmova, kulturnih manifestacija, novih kulturnih objekata itd. Ovako složenu i skupu ediciju nije moguće izdavati svake godine, tj. ona mora da ima trajni karakter, — međutim, neki podaci prezentirani u kulturnom inventaru zastarevaju i često već sledeće godine nisu više aktuelni. Redakcija je otuda razmatrala mogućnost da za ovaj deo svake godine, u vidu aneksa, štampa promene i dopunske podatke koji bi bili ubacivani u koricu, na kraju edicije.

Da pomenemo, na kraju, i niz teškoća sa grafičkim rešenjima i adekvatnim vizuelnim izrazima. Čak i kad su pitanja koncepcije edicije bila rešena i kada se od autora dobio u većini slučajeva vredan tekst — uvek je nanovo iskršavalo složeno pitanje njegovog prevodenja na vizuelni i likovni jezik.